

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA FANO VA BAQO TALQINI

Husan MAQSUDOV,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti

universiteti katta o‘qituvchisi

husanmaqsud1@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20677258>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy g‘azallaridagi irfoniy-tasavvufona ma’no-mazmun, xususan, fano va baqo tushunchalarining badiiy talqini haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, faqr, zohid, mayxona, dunyo obrazlariga shoir yuklagan ma’nolar tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: fano, baqo, orif, ma’rifat, Haqiqat, o‘zlik.

Аннотация. В этой статье рассматривается мистическое и мистическое значение газелей Алишера Навои, в частности художественная интерпретация понятий науки и баки. Кроме того, значения, которые поэт приписывает бедным, отшельникам, майскому дому, светским образам, подлежат анализу.

Ключевые слова: фано, бако, ориф, просветление, истина, «я».

Abstract. This article discusses the mystical and mystical meaning of the Navoi gazelles, in particular the artistic interpretation of the concepts of science and baqa. Also, the meanings attributed by the poet to the poor, hermit, tavern, worldly images are subject to analysis.

Keywords: fano, baqo, orif, enlightenment, truth, self.

“Fano” va “baqo” atamalari falsafiy-axloqiy tushuncha sifatida Sharq diniy-irfoniy, tasavvufiy, falsafiy, badiiy adabiyotida juda keng qo‘llanilgan. Ikkala so‘z ham arabcha bo‘lib, fano “mavjud bo‘lmaslik”, “yo‘qlik” ma’nolarida kelsa, baqo fanoning ziddi sifatida “davomiylik”, “abadiylik” kabi ma’nolarni anglatadi [Баранов, 1957:81]. Baqo arab tilli izohli lug‘atlarda ham “abadiylik”, “bardavomlik” va “sorbiturish” ma’nolarida keladi. Asosan, narigi dunyo boqiylik sifatida tasvirlangan. Masalan, bir inson vafot etsa, “dorul baqoga safar qildi”, deyiladi [Ibn Manzur, 2016:202]. Tasavvuf ilmi istilohida esa maqtanilgan xulq-atvorlarning muridda jam bo‘lishiga aytiladi [Ansoriy, 2007:128].

Tasavvufning rivojlanishi bilan turli tariqatlar paydo bo‘lib, har bir tariqatning o‘ziga xos xususiyatlari, ta’limot va intizom yo‘riqlari shakllana boshlaydi. Shunday shakllanishlar jarayonida fano va baqo tushunchalari chuqur tasavvufiy-irfoniy ma’nomohiyat kasb eta boshlaydi.

Fano va baqoga tasavvufda inson ma’naviy-ruhiy kamolotining asosini tashkil qiluvchi tushunchalardan eng asosiylari deb qaraladi. “Fano” — yo‘qlik, mavjud bo‘lmaslik ma’nosida bo‘lib, to‘liq shakli “al-fanaau fillah”, ya’ni “Allohga foniy bo‘lish”dir. Kengroq tushunilganda, fano — inson o‘zligi va bandalik maqomini Haq

taolo barobarida yo‘q deb bilmoq, riyo, ujb (o‘ziga zeb berish), dunyoga muhabbat qo‘yish kabi barcha mayl-istaklardan voz kechib, butun olam va undagi xilqat — yaratilgan Xoliqning (uning ulug‘ligi, boqiyliqi) oldida hech narsa emasligini teran anglamoq, bashariy sifatlardan qutulib, ilohiy sifatlar bilan botin olamini bezamoq, ziynatlashni anglatadi. Fanolikda dilda Allohdan boshqaning o‘yi, muhabbati qolmasligi, amalda esa yomon xulq, gunoh, ayb va g‘aflatning bartaraf bo‘lishi lozim.

Diniy ta‘limotga ko‘ra, avvali va oxiri mavjud har qanday narsa fanolikka mahkum, ya‘ni foniydur. Muqaddas kalomimiz Qur‘oni karimning bir necha o‘rnida fano va foniylig haqida shunday deyiladi: **“Sizning huzuringizdagi narsa tugaydir. Allohning huzuridagi narsa esa, boqiydir...”** (Nahl surasi 96-oyat); **“(Yer) yuzidagi barcha jonzot foniydur”** (Rahmon surasi 26-oyat) [Qur‘oni karim, 2020, 238]. Ushbu oyatlar fano va baqo nazariyasining tamalini tashkil etgan bo‘lib, mazkur oyatlar bilan Yaratgan zot bu dunyoning bebaqoligi, undagi jamiki narsalar insonlarning o‘zlari kabi alaloqibat fanolikka yuz tutishini ta‘kidlab, bandalarining foniylig dunyoga aldanib qolmasligini ta‘kid etadi. Shuningdek, payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom ham bir hadisi shariflarida “Hech qanday (yaxshi) hayot yo‘q, magar oxiratdagi asl (abadiy) hayot bor”, deb bu dunyoning o‘tkinchiligi va oxiratning abadiyat olami ekanini ta‘kidlaganlar.

Umuman, yuqoridagi kabi oyat hamda hadislarda fano-baqo tushunchalari o‘tkinchilikdan abadiyatni farqlash, degan tor ma‘noda emas, bil‘aks, yaxshidan yomonni, o‘jizlikdan qudratni, ma‘naviy tubanlikdan ma‘rifiy yuksaklikni, bir so‘z bilan aytganda, barcha noqislikdan ma‘naviy-ruhiy Komillikni anglab yetish lozimligi o‘z ifodasini topgan.

“Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at” so‘zligida ta‘kidlanishicha, fano va baqo atamalarini ilk bor Abu Said Xarroz qo‘llagan [Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at, 2016:61]. Xarroz mazkur istilohlardan bahs yuritib, o‘zining tariqi va tabiatidagi barcha sirlarni shu ikki so‘zda mujassamlashtirgan. Hol, tavhid, maqom, jam, tafriqa, vajd kabi yuzlab tasavvufiy tushunchalar atroflicha tushuntirib berilgan “Al-Lum‘a” asarida Abu Said Xarrozning fano va baqo haqidagi quyidagi ta‘rifi keltiriladi: “Fano — bandalik ixtiyor-irodasidan butkul uzilmoq, baqo — ilohiy mushohadada boqiy qolmoqdir” [Sarroj, 1996:217].

Yuqoridagi oyatlar va ularning ma‘no-tafsirlariga tayanib, baqoni ikki xil tushunish mumkin: 1. Avvaldan mavjud bo‘lmay, keyinroq paydo bo‘lgan, lekin hech qachon foniyl bo‘lmaydigan (zavol topmaydigan) borliqlar. Masalan, jannat, do‘zax kabi. 2. Ibtidosi bo‘lmagan va intiho ham topmaydigan Zot — Alloh va uning sifatlari boqiylikning mutloq o‘zidir. Shuning uchun ham Navoiy:

Azal ham sen, abad ham sen, na avval birga oxirkim,

Anga yo 'q ibtido paydo, munga yo 'q intiho paydo, —

deb aynan Alloh hamda uning zot-u sifatining zavol topmasligiga urg'u bergan edi.

Fano va baqo tushunchalarini tadqiq qilarkanmiz, buning uchun mazkur tushunchalarning Sharq xalqlari falsafiy-axloqiy, adabiy-estetik tafakkurida tutgan o'rnini belgilab olish muhimdir. Shu boisdan, fano va baqo haqidagi tasavvuf ta'limoti namoyandalari qarashlarini, qolaversa, Navoiy mutolaa qilgan, ilhomlangan va ijodiy ta'sirlangan manbalarni o'rganish hamda o'sha kitoblardan kelib chiqib Navoiyning fano va baqo borasidagi qarashlariga yondashmoq kerak.

Navoiy bir qator nasriy, ilmiy-tarixiy, biografik va epik asarlarida o'zi o'qigan kitoblarni sanab o'tadi. Ulug' mutafakkir shoir qayd etgan e'tiroflar, ayniqsa, uning ustoz va maslakdoshi Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan yozilgan “Xamsat ul-mutahayyirin” va Sharqda o'tgan shayxlar va so'fiy zotlar haqida ma'lumot beruvchi “Nasoyim ul-muhabbat” singari asarlaridan o'rin olgan.

Navoiy “Xamsat ul-mutaxayyirin”da Abdurahmon Jomiy rahbarligi ostida “Lavoyeh”, “Sharhi ruboiyot”, “Lavome”, “Nafohat ul-uns”, “Ashi'a ul-lamaot”, “Shavohid un-nubuvvat”, Xoja Ubaydulloh Ahrorning “Risolai volidiya”, Xoja Muhammad Porsoning “Qudsiya”, Xoja Abdulloh Ansoriyning “Ilohiynoma”si kabi falsafiy-tasavvufiy asarlarini mutolaa qilganini aytib o'tadi [Navoiy, 1996: 72].

“Nasoyim ul-muhabbat”da jami 100 dan ortiq kitob nomlari zikr etilgan bo'lib, ular orasida Hujriviyning “Kashf ul-mahjub”, Qushayriyning “Risolayi Qushayriya”, Sulamiyning “Tabaqot us-so'fiya”, Abdulloh Ansoriyning “Manozil us-soirin”, Muhammad bin Munavvarning “Asror ut-tavhid”, Abu Is'hoq Dehlaviyning “Asror ul-avliyo” asarlarini alohida sanab o'tish mumkin” [Ramazonov, 2015:14].

Shu o'rinda bir masalaga alohida to'xtalib o'tmoqchimiz. Navoiyning fano va baqoga qiziqishi shunchaki tasodif emas. U hatto forsiy she'rlari uchun maxsus Foniylar taxallusini qo'llagan. “Fano holini yashamasdan baqoga erisholmaslik uchun so'fiy va mutasavviflar fanovashlik, foniylar sifatiga alohida ahamiyat berishgani Navoiy tomonidan ham takror-takror ta'kidlangan” [Haqqul, 2017: 44].

Xo'sh, Navoiy mazkur tasavvufona tushunchalarning mohiyatini qachon va qanday qilib teran anglay olgan, his qilgan? Nazarimizda, bu avvalo, muhit bilan bog'liq. Navoiy ta'lim-tarbiya olgan va kamol topgan muhitda komillikka erishish yo'lidagi muhim bosqichlardan bo'lgan fano va baqo tushunchalariga alohida e'tibor bilan qaralgan va mazkur tushunchalar ma'rifat, axloqni tarbiyalashning asoslaridan biri sifatida ko'rilgan. Navoiyning biografik xaraktergan ega, shuningdek, falsafiy-axloqiy asarlardagi fikrlar buni to'la tasdiqlaydi. Shoirningning so'fiyona

qarashlarining shakllanishida ustoz-hammaslamlari orasida, ayniqsa, Abdurahmon Jomiy va Sayyid Hasan Ardasherlarning o‘rni alohida. Buni zikr qilingan mutasavvif shoirlarga bag‘ishlagan kitoblarda Navoiyning o‘zi ham alohida ta’kidlaydi.

Alisher Navoiy asarlarining muayyan qismini orifona g‘azallar tashkil qilgan bo‘lib, mazkur g‘azallarda tasavvufiy g‘oyalar, xususan fano va baqo haqida shoirning qarashlari aks etganligini kuzatish mumkin. Shoirning barcha she‘rlarida, u xoh hamd, xoh na‘t g‘azallar bo‘lsin, xoh oshiqona yoxud rindona g‘azallar bo‘lsin — har birida irfoniy ma‘no-mazmun mujassam. Ular o‘zlikni, odamni, olamni va, albatta, Ollohni tanish hamda anglash yo‘lidagi izlanishlar samarasidir. Dunyoni mukammal idrok etish, zotni sifatda, mohiyatni hodisada ko‘ra olish, o‘zlikni anglash kabi masalalar orifona g‘azallarining bosh g‘oyasi va asosiy mazmunini tashkil etadi

Shoirning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti devonlarining ham birida yuzdan oshiq g‘azallarda fano va baqo istilohlari qo‘llanganki, ular turli tushuncha hamda timsollar bilan umumso‘fiyona va umumfalsafiy mazmun-mohiyat kasb etgan. Navoiy fano va baqo bilan mavjud dunyoning mohiyatini ochib berishga urinadi, shu bilan birga bu foni dunyoda inson umrini behudaga sarflamasligiga chaqiradi:

Kirgil fano yo‘lig‘a, Navoiyki, dahri dun

Bu umri besabotu madorig‘a arzimas

(Badoye‘ ul-vasat, 223-g‘azal).

Fanolik yo‘liga kirish insonni boshqalarning ikkiyuzlamachiligi va jabr-u zulmidan xalos etadigan ma‘naviy-ruhiy himoya vositasi hamdir:

El nifoqin ko‘rmayin desang, Navoiy, foni bo‘l,

Chunki sen chiqsang aroding, kimga qilgaylar nifoq.

(Badoye‘ ul-vasat, 309)

Navoiyning ko‘plab g‘azallarida davr ahlidan nolish, ularning ilmsizligi, mehr va oqibat tuyg‘usidan yiroq ekani, xudbinlik va tubanlikka to‘la ishlaridan nadomat chekish kabi kechinmalar aks etgan. Navoiy aynan shu holatda ulardan o‘zini fano ila yiroq tutadi:

Ey Navoiy, istasang davr ahli zulmidan xalos,

Ul fano dashtig‘a gomu bora olg‘oningcha bor.

(Navodir ush-shabob, 145).

Fano tariqa (yo‘li) baqo martabasiga yetishishdagi eng asosiy yo‘l. Bu yo‘lda inson o‘z nafsini tarbiyalaydi, vujud-u ruhidagi noqisliklarni isloh qiladi.

Shoir fano va baqoning mohiyatini ochishda ko‘plab timsol-obrazilardan foydalangan, chunonchi, nafs, zuhd va zohidlik, mayxona, pir-murshid, o‘zlik kabilar

g‘azaldan g‘azalga ko‘char ekan, o‘ziga xos falsafiy-irfoniy mazmun-mohiyat, joziba kasb etib boradi.

Quyidagi baytga e‘tibor qarating:

Buzug‘ ko‘ngulga fano bo‘lsa kom, cheksun ranj

Ki, ranj chekmasa hargiz muyassar o‘lmas ganj.

(G‘aroyib us-sig‘ar, 92).

Ushbu baytda shoir “buzug‘ ko‘ngul” — hayot tashvishlaridan tolgan, Haq tomonidan e‘zozlanadigan orif zot uchun dunyo noraso makon ekanligini anglab yetgan insonni nazarda tutmoqda. Mazkur inson bu tashvishlardan qutilmoq niyatida bo‘lsa, fanoni maqsad qilib olishni shoir uqtirar ekan, bu yo‘lning mashaqqati va ranj-zahmati borligini ta‘kidlayotir. Baytdagi ganj — fanolik maqomidan keyin erishiladigan ilohiy fayz, Haqqa vosillik. Shoir mazkur baytda fano yo‘li tafsilotini tushuntirar ekan, mazkur holatni tamsil san‘atidan foydalangan holda izlanib, turli sinov va mashaqqatlardan o‘tmasdan turib ganj — boylikka erishib bo‘lmaslikka muqoyasa qiladi. Darhaqiqat, so‘fiy shoirlardan Mashrab aytmochi, mashaqqat chekmaguncha, yorga yetib bo‘lmaydi.

Haq vasliga muyassar bo‘lishdek oliy maqsad bilan yashayotgan so‘fiy uchun dunyoga, uning quvonch-u tashvishlariga, moddiyatga berilish hamda bog‘lanish pashshadek mavjudotga tenglashish bilan barobar. Olloh bunday dunyoni barchaga — insonga ham, boshqa jonivorlarga ham, hatto kofirga ham ravo ko‘raveradi. Ana shu illatlardan qutulib, soflanish yo‘lini shoir bir o‘rinda tushuntirar ekan, mazkur mazmunni tanosub san‘ati asosi go‘zal tarzda ochib beradi:

Ajab emastur, agar topti gavhari maqsud,

Birovki bo‘ldi fano ashki bahrida g‘avvos.

(G‘aroyib us-sig‘ar, 271).

Navoiy ko‘plab g‘azallarida maqsadga — Haqqa yetish yo‘lini tasvirlashda ko‘proq xuddi yuqoridagi kabi dengiz (bahr) tamsil qiladi. O‘xshashlik-tasodifni qarangki, shoir “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidan olingan yuqoridagi baytga hamohang yana bir bayt borki, uni o‘rta yosh lirikasiga oid devonining aynan 271-g‘azalida keltirib o‘tadi:

Bo‘lmayin g‘arqi fano, istamag‘il gavhari vasl,

Dur topilmas, kishi to bahrda bo‘lmas g‘avvos.

(Badoye ul-vasat, 271).

Kimki fano dengiziga sho‘ng‘ib, u yerdan maqsad gavharini olib chiqsa, ajab emas, degan mazmun anglashilgan baytni va, umuman, fanoning mohiyatini anglash uchun Y.Bertelsning fano haqidagi fikrlarini keltiramiz: “Shuni qayd etish kerakki,

ko‘pchilik tasavvuf nazariyotchilari uchun fano — so‘nggi marra emas, budda dinidagi Nirvanadan yana bir muhim farqi — fanoning ortidan uning mantiqiy natijasi bo‘lmish baqo keladi: o‘zining muvaqqat, o‘tkinchi “men”i barbod bo‘lganini sezib, inson mutlaq ruh dengiziga sho‘ng‘iydi, bu bilan ilohiy mohiyat kabi boqiy yashayajagini uzil-kesil his etadi. Bu boqiylikni anglab yetish holatidir, ayonki, u tolib erishishi mumkin bo‘lgan eng oliy holatdir” (Bertels, 1965:38).

Baytda qo‘llanilgan maqsad gavhari — gavhari maqsud tushunchasi fanodan keyin keladigan baqo maqomining badiiy ifodasi. Fano maqomida chekkan iztiroblar, mashaqqatlar, ya‘ni ko‘z yosh to‘kib hosil etgani — fano dengizida g‘avvoslik qilgani evaziga u boqiylikka erishmoqda. Buni shoir gavhar, bahr, g‘avvos kabi so‘z-obrazlar tanosubida tushuntiradi. Shunisi e‘tiborliki, Navoiy ijodini yaxshi o‘rganish uning biror she‘ri yoki baytida o‘rtaga qo‘yilgan muammoning sharhi yoxud izohini ikkinchi bir g‘azal yo baytdan topish imkonini ham beradi. Jumladan, shoirning yuqoridagi fikrlarini uning quyidagi bayti yordamida izohlash ham mumkin:

Fano bahrig‘a cho‘mmoqdin g‘araz tolibqa vasl o‘ldi

Ki, g‘avvos o‘lmakiga g‘arq o‘lub, gavhar erur bois

(Badoye‘ ul-vasat, 91).

Shunday qilib, fano bahri — orif inson erishgan ma‘rifat va haqiqat olami; g‘avvos — oriflikka talabgor solik; gavhar — Haq huzuri, buzilmaydigan, o‘zgarmaydigan va abadiy ma‘naviy-ruhiy halovat manbayi bo‘lgan maqom. Shoir bunda qadimiy hunarlardan biri — dengizga sho‘ng‘ib gavhar olib chiqish kasbiga ishora etgan: gavhar — dengizda chig‘anoq (sadaf) ichida hosil bo‘ladi va g‘avvoslar suvga sho‘ng‘ib, uni topib olib chiqadilar. Bu juda xavfli va mashaqqatli kasb, jasorat va ko‘p yillik mashqni talab qiladi. Shu bois ham tariqat soliki g‘avvosga o‘xshatilgan. Gavhar esa eng oliyqiymat, buzilmaydigan, doim bir xil jilolanib turadigan tosh — boylik, ya‘ni parvardigor jamoli, ilmu hikmati timsoli. Solik fano bahriga sho‘ng‘imasdan bu boylikka ega bo‘lolmaydi. Ana shunday dunyoviy tashbeh va tasvir bilan Navoiy hazratlari ilohiy ma‘rifatga erishish mashaqqatini tushuntirgan.

Shoir ko‘p o‘rinlarda fano mohiyatini izohlar ekan, insonni o‘zligidan (nafs illatlaridan ajralolmagan “men”ni) qutulish kerakligini qayta-qayta taqrorlaydi.

Dema, ne sud erur fano harimig‘a xos

Yana ne sud kerak o‘zlugungdin etsa xalos.

(Badoye ul-bidoya, 298)

Chindan, aano yo‘liga kirishdan foyda-maqsad (sud) nima, deb so‘rash shartmi, qachonki u insonni o‘zligidan xalos etishga imkon bersa! Fano yo‘liga kirgan inson o‘zligidan xalos bo‘lmog‘i lozim. Nega? “Chunki mana shu o‘zlik yuki odamzodni

nafs va uning illatlari bilan, dunyo va uning quvonch-u tashvishlari — butun moddiyat bilan chambarchas bog‘lab tashlaydi” [Mullaxo‘jayeva, 2005: 63].

Buni shoir bir o‘rinda shunday ifodalagan edi:

Talab yo‘linda avval foniy o‘lg‘il

Ki, yo‘q bu yo‘lda o‘zluksin og‘ir band.

(Badoye ul-vasat, 123)

Baqoga maqomiga yetishib, Haqning ilohiy inoyatiga yetishishning asosiy sharti foniylikka erishish, unga esa o‘zlikdan xalos bo‘lish orqaligina yetish mumkin. Tasavvuf yo‘liga kirgan solik shariat bosqichida o‘zligini anglash bilan bog‘liq masalalarga qiziqadi va ularning barchasiga ana shu bosqich darajasida javob topadi. Baytdagi band so‘zi zanjir, ip, arqon ma’nolariga ega. Bu baytda u majoziy ma’noda kelmoqda, ya’ni vujudning ruh uchun band ekanligini ifodalangan.

Navoiy fano va baqo masalasida riyokorlik, xo‘jako‘rsinlik, tama’ va muhtojlikni qoralaydi, mazkur tushunchalarni asl so‘fiyona g‘oyalarga qarshi qo‘yadi:

Navoiy, ahli fano dayri halqasin xush tut,

O‘zungni zuhd-u riyo majma‘ig‘a qotquncha.

(Badoye ul-vasat, 552)

Navoiy g‘azallarida xonaqah ahli — shayx, zohid va mug‘bachalar ahli zohir sifatida tasvirlanadi, ularning barchasi ujb va riyo sifati sohiblaridir. Shuning uchun ham shoir xonaqoh shayxidan emas, tariqat yo‘lini bosib o‘tgan piri komilning rushdiga muhtoj:

Shayxdin zuhdi riyoyi kasb o‘lur, yo rab, qani

Dayr pirikim, fano rasmini irshod aylagay.

(Badoye ul-vasat, 621)

Yoki:

Shayx ila ahli riyovu dayr piri birla rind

Kim, fano ichra keraktur pirning irshodi ko‘p.

(Badoye ul-vasat, 67)

Yuqoridagi mazkur baytlarda asosan tazod (pir-zohid; zuhd-irshod) va tanosub (shayx, pir, halqa, irshod) san‘atlari qo‘llangan bo‘lib, shoir ushbu tasvir vositalari yordamida fikrlarining yanada hayotiyroq, yanada falsafiyroq ifodalanishini ko‘zlagan.

Navoiyning tasavvufona-irfoniy ruhdagi g‘azallarini ko‘zdan kechirish, tadqiq etish jarayonida fano va baqo, ularga bog‘liq falsafiy-tasavvufiy tushuncha, timsol hamda obrazlarning ko‘proq g‘azalning maqta’sidan oldingi, shuningdek, maqta’da kelganligining guvohi bo‘ldik. Xo‘sh, bu bir tasodifmi yoki shoirning badiiy maqsadimi?

Odatda, maqta'dan oldingi baytda g'azalda qalamga olingan mavzu va masala g'oyasi kulminatsion nuqtaga ko'tariladi, she'rda qo'yilgan badiiy-estetik, falsafiy muammo o'z yechimini topadi. Shuning uchun ham mazkur baytni g'azallarning poetik-estetik markazi, deyish mumkin. Shoirning she'r aytmoqdan g'arazi (badiiy niyat-maqsadi) aynan shu baytda ochiqqlanadi. Maqtada esa lirik qahramonning masala mohiyatidan kelib chiqadigan xulosaviy nuqtayi nazari aks etgan bo'ladi. Fano va baqo (umuman, shoirning tasavvufga oid asosiy qarashlari)ning aynan maqta' va undan oldingi baytlarda kelishi ushbu masalaning Navoiy lirikasidagi darajasini ko'rsatadi, bu bilan foniylik va boqiylik maqomi shoirning estetik ideali, hayotiy maslagi ekanligiga to'la ishonch hosil qilish mumkin.

“Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi orifona g'azallar, eng avvalo, shoirning irfoniy-tasavvufona qarashlarini o'zida mukammal aks ettirgan — islom falsafasi, tasavvuf falsafasi g'oyalarini badiiy teran umumlashtirilgan san'at asarlaridir. Mazkur g'azallarda inson umrining, tiriklikning mohiyatini anglash va anglatish istagi asosiy o'rin tutadi.

Fanoning tarixi, asl mohiyati va ilmiy-nazariy, falsafiy-irfoniy talqinlarini bilish tasavvuf sir-asrorlarini yetarli darajada bilish va anglang bilan teng turadi, deyilsa, aslo mubolag'a bo'lmaydi. Chunki mazkur ikki tushuncha tasavvuf ta'limotining muhim rukn — asoslaridan biri. Zero, tasavvufdan murod Insoni komil, buning uchun esa, albatta, “o'zlik vujud”ni buzib (ya'ni insoniy-nafsiy mayl-istaklardan qutulib), yangi o'zlikka yerishish, Haqni topishdir. Navoiy g'azallarida boshqa tushuncha va obraz-timsollar kabi fano va baqo ham chuqur falsafiy mohiyat kasb etgan, shoir ularning mazmunini yordamchi vositalar — obraz, timsol, ramz va tasviriy vositalar yordamida yanada jozibador qilgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Баранов В. Арабско-русский словарь. — Москва, 1957. 640 с.
2. لسان العرب - ابن منظور - طبعة بولاق 1300 هـ الكتاب الأول - القاهرة، 2016. 740 صفحة.
3. نتائج الأفكار القدسية في بيان معاني شرح الرسالة القشيرية. دار الكتب العلمية، بيروت. عبد الكريم بن هوازن بن عبد الملك القشيري. 4 الطبعة: الثانية، 1428 هـ = 2007 م - لبنان.
3. Tafsiri Hilol. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf tafsiri. — Toshkent: Sharq. 2-3-juzlar. 550, 580 b.
4. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. / Mas'ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. — Toshkent: Sharq, 2016. 456 b.
5. Abu Nasr Sarroj Tusiy. Al-Luma'. — Istanbul, 1996 (turk tilida). 640 b.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. O'n ikkinchi tom. — Toshkent: Fan, 1996. 640 b.
7. Ramazonov N. Navoiy ijodida faqr talqini faqir obrazi. Mongrafiya. — Toshkent: Fan, 2015. 180 b.
8. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish: 2-kitob. — Toshkent: Fan, 2015. 320 b.
9. Mullaxo'jayeva K. Alisher Navoiy g'azaliyotida iasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi (“Badoye' ul-bidoya” devoni asosida): Filol. fan. nomz. diss. — Toshkent, 2005. 150 b.